

CIRENE E LA CIRENAICA
NELL'ANTICHITÀ

Roma-Frascati, 18-21 de desembre del
1996*

Xavier Espluga

"Meanwhile, all of us working on this project 'in the dead vast and middle of the night' look to a fresh dawn in which the present round of articles, summaries and books gives way to renewed investigation and fruitful collaboration with our much esteemed and sorely missed Libyan colleagues".

D. WHITE

No obstant l'embargament aeri i comercial que pateix la Gran Giamahiriya Àrab Lìbica Socialista Popular, l'activitat científica internacional, bé que notablement dificultada, progressa ininterrompudament.¹ És ben

* Les revistes són abreujades segons els criteris emprats per *L'Année Philologique*; els autors grecs i llurs obres han estat citats segons els criteris d'abreujament establerts per H.G. Lidell & R. Scott, *A Greek English Lexikon. New edition revised and augmented throughout by H. Stuart Jones*, London 1940.

¹ Cal només esguardar els més recents repertoris bibliogràfics per a comprovar la vitalitat de les investigacions. Pel que fa a la recerca arqueològica, hom pot partir de les aportacions de H.M. Walda - S. Walker, "Ancient Art and Architecture in Tripolitania and Cyrenaica: New Publications 1969-1989", *LibStud* 20 (1989), (*Libya: Research in Archaeology, Environment, History and Society 1969-1989*), pp. 107-115, que abraça el període entre 1969 i 1989, de F. Chamoux, "La Cyrénaïque, des origines à 321 a.C., d'après les fouilles et les travaux récents", *ibidem*, pp. 63-70, i de J.A. Lloyd, "Urban Archeology in Cyrenaica 1969-1989: The Hellenistic, Roman and Byzantine Periods", *ibidem*, pp. 77-90. Precisament la disciplina epigràfica és tal vegada la que disposa de més i millor instrumental bibliogràfic. Així, ultra les referències del *Supplementum Epigraphicum Graecum*, de *l'Année Épigraphique* o del "Bulletin épigraphique", contingut en la *Revue des Etudes Grecs*, actualment a càrrec de Catherine Dobias-Lalou, hom compta amb els "Twenty years of inscriptions" de J.M.

cert, emperò, que el volum, no pas la qualitat, de la bibliografia dels darrers anys és lluny dels nivells aconseguits en les tres darreres dècades, durant les quals la recerca sobre la Cirenaica aconseguí fites cimeres; a tall d'exemple recordem els volums sobre les excavacions de l'antiga *Tauchira* (Tocra), magistralment publicats per J. Boardman i per J. Hayes, que constitueixen encara ara un punt de referència essencial per a la ceramologia antiga.² Entre els darrers esforços sobresurten les activitats de la benemèrita *Society for Libyan Studies*, fundada el 1969, la qual ha acabat d'editar el segon volum de les investigacions sobre la Tripolitània, en el marc del projecte de la Unesco sobre els *Libyan valleys*.³ També les principals revistes —*Quaderni di archeologia della Libia*, *Libyan Studies* o *Libya Antiqua*—⁴ se segueixen publicant amb més o menys regularitat i, per tant, sembla que, de totes maneres, la recerca arqueològica sobre la Cirenaica gaudeix de bona salut.

Hom n'ha tingut una bona confirmació durant la celebració entre els dies 18 i 21 de desembre del 1996 a Roma i a Frascati d'una reunió científica internacional dedicada a *Cirene e la Cirenaica nell'Antichità*, organitzada per l'*Università degli Studi di Roma II - 'Tor Vergata'* i per l'*Istituto Italiano per la Storia Antica*. Tal reunió ha representat la darrera edició d'una sèrie de trobades científiques internacionals, iniciades en els anys seixanta, que s'han centrat en la història de les contrades líbiques.⁵ Dins d'aquesta tradició, *Cirene e la Cirenaica nell'Antichità* ha pres el relleu als anteriors congressos, com el celebrat a Macerata l'any 1994, les actes del qual seran publicades properament, el congrés celebrat a Cambridge l'any 1993,⁶ el congrés d'Urbino del 1988, la *giornata lincea* del 1987⁷ o

Reynolds, *LibStud* 20 (1989), pp. 117-126 i amb el *Lessico delle iscrizioni greche della Cirenaica (Studi pubblicati dall'Istituto Italiano per la Storia antica, fascicolo XLIX)*, a cura de S.M. Marengo, publicat a Roma l'any 1991, el qual al seu torn completa l'article de G. Giambuzzi, "Lessico delle iscrizioni latine della Cirenaica", *QAL* 6 (1971), pp. 43-104.

² J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits I (BSAA Suppl. 4)*, Oxford 1966; J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits and Later Deposits (BSAA Suppl. 10)*, Oxford 1973.

³ *Farming the Desert. The Unesco Libyan Valleys Archeological Survey. II. Gazetteer and Pottery. Edited by David Mattingly*, London - Tripoli 1996. Aquesta obra complementa el primer volum *Farming the desert. The Unesco Libyan Valleys Archeological Survey I. Synthesis. Edited by Graeme Barker*, London 1995.

⁴ Precisament, la primera sèrie d'aquesta revista, òrgan del *Department of Antiquities* de la *Gran Giamahiriya Àrab Lìbica Socialista Popular*, s'ha acabat formalment en 1994. Del 1995 ençà s'ha iniciat la segona sèrie (amb el nom de *Aràbia Antiga* en llengua àrab).

⁵ Hom recorda les actes d'una reunió científica del 1968, aplegades amb el nom de *Libya in History. Proceedings of a conference held at the Faculty of Arts, University of Libya 1968*, publicades per F.F. Gadallah, Beirut - Bengasi s.d. [1971].

⁶ Les actes d'aquesta reunió científica han estat recollides amb el títol de *Cyrenaican Archeology. An International Colloquium* en el vint-i-cinquè número de la revista *Libyan Studies*, corresponent al 1994.

⁷ La *giornata lincea* monogràficament dedicada a la recerca arqueològica cirenea tingué lloc el 3 de novembre del 1987. Les actes configuren el volum *Giornata Lincea sull'Archeologia Cirenaica, Roma 3.XI.1987 (Atti dei Convegni Lincei 87)*, Roma 1990,

el simposi internacional celebrat a Roma i a Urbino l'any 1981, consagrat monogràficament a Cirene i els líbics.⁸

En tenir lloc en terres itàliques, aquest darrer congrés ha estat presidit pel record dels dos caps de la missió arqueològica italiana a Shahat, l'antiga Cirene, recentment desapareguts. Tots els assistents han tingut present, doncs, la memòria de Sandro Stucchi⁹ i sobretot el record del seu alumne i successor Lidiano Bacchielli, mort prematurament en el decurs de l'estiu del 1996, la desaparició dels quals ha deixat literalment òrfena aquesta missió.¹⁰ Per a tots dos, el millor homenatge és, sens dubte, la continuïtat de llurs recerques sobre Cirene i la Cirenaica, continuïtat que deixebles, amics i col·legues han certificat durant les jornades del congrés.

A diferència d'altres reunions científiques, monogràficament centrades en un tema concret, *Cirene e la Cirenaica nell'Antichità* ha estat presidida per un esperit pluridisciplinar, fet que contribueix sempre a eixamplar els interessos dels participants, a relativitzar les pròpies posicions, enfortides o debilitades amb la comparança amb les tesis d'altri i atiar la discussió i el debat, del que resulta, com és natural, una major riquesa científica. Així doncs, s'han tractat aspectes relacionats amb l'estudi de les fonts (literàries, epigràfiques, numismàtiques) i amb la recerca arqueològica, dins un àmbit temporal que va des de l'arcaisme fins a la conquesta àrab d'Amir Ibn El-'As, sense que cap disciplina ni cap període romangués sense aixopluc.

Dins de les sessions dedicades a l'estudi de les fonts literàries es recorden l'aportació de R. Pretagostini sobre Cirene en la poesia grega fins a època hel·lenística, l'estudi de E. Lanzillota sobre les posicions de Diodor de Sicília relatives a la Líbia o la contribució de F.P. Rizzo sobre els usos terapèutics del *silphion* com antídote contra la ràbia. Sempre dins les sessions dedicades a les fonts d'època grega, l'aportació més original vingué a càrrec de L. Criscuolo. A partir de l'anàlisi d'un breu passatge de l'anomenada "estela dels fundadors" de Cirene i en contra de l'opinió tradicional que data l'adopció de les mesures 'democràtiques', sintèticament il·lustrades per Aristòtil en un fragment de la *Política*,¹¹ poc després de la caiguda de la monarquia, Criscuolo sembla defensar que algunes d'aquestes mesures podien haver estat preses per Demónat de Mantinea en època de Battus III, tal com ho descriu un breu passatge del

---

publicat a cura de Sandro Stucchi.

⁸ S. Stucchi - M. Luni (edd.), *Cyrene e i Libi. Atti del simposio internazionale* que configuren el dotzè número dels *Quaderni di Archeologia della Libia* de l'any 1987.

⁹ S. Stucchi fou el director de la *Missione Archeologica Italiana* a Cirene des del 1958, —any en què es reprengueren els treballs, iniciats en 1913 i interromputs l'any 1942 a causa de l'escomesa bèl·lica— fins la seva mort, esdevinguda l'any 1991.

¹⁰ Una de les darreres empreses de L. Bacchielli ha estat l'edició del volum en homenatge del seu mestre: *Scritti di Antichità in memoria di Sandro Stucchi. A cura di Lidiano Bacchielli e Margherita Bonanno Aravantinos (Studi Miscellanei 29)*, dos volums, Roma 1995.

¹¹ Arist. *pol.* 6, 17.

llibre quart de les *Històries* d'Heròdot.¹² D'aquesta manera, monarquia i democràcia no serien formes de govern excloents i irreconciliables, sinó que disposicions tradicionalment considerades de caire democràtic, com ara la redistribució en tribus dels ciutadans, bé haurien pogut ser adoptades dins un règim formalment monàrquic, en particular durant la *stasis* que tingué lloc durant el regnat del suara recordat Battus III. No cal dir que s'espera delerosament la publicació de les actes del congrés per tal d'examinar detingudament les tesis de Criscuolo, tot exhortant-la endemés a continuar les seves recerques sobre aquest particular afer, ple de significació històrica.¹³ Pel que fa a les fonts relatives al període romà, cal recordar la contribució de G. Firpo sobre la repressió d'Hadrià i també la recopilació de mencions fetes pels autors en llengua llatina sobre Cirene, a càrrec de M. Mayer i de qui això subscriu. Finalment, per a l'Antiguitat Tardana, dissortadament la ventafocs del congrés, D. Roques comentà un passatge de la correspondència del bisbe Sinesi.¹⁴

Les contribucions sobre epigrafia i numismàtica ocuparen bona part dels treballs dels congressistes. Així l'organitzador del congrés, el professor Lidio Gasperini, presentà una "miscellanea epigrafica cirenea" on feia conèixer algunes inscripcions del dit *instrumentum domesticum*. El responsable del *Departament of Antiquities* de Shahat, Fadi Ali Mohamed, juntament amb la professora Joyce Reynolds, degana dels estudiosos sobre la Cirenaica, i Catherine Dobias-Lalou, presentaren algunes inscripcions inèdites provinents de Shahat. Sense abandonar l'àmbit epigràfic, A. Arnaldi comunicà l'estat de la recerca sobre les inscripcions rupestres de la Cirenaica, P. Pocetti analitzà una *tabella defixionis* de Cirene i G. Paci dissertà sobre el nom *ARIMMAS*, considerat cirenaic, present en una casa osca de Pompeia, mentre R. Zucca resumí la problemàtica sobre la *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*. Pel que fa a la numismàtica, M. Caltabiano analitzà unes emissions de Berenice II, en les quals són presents l'imatge de la reina en l'anvers i les estrelles dels Dioscurs en el revers, representacions que l'autora relaciona amb un hipotètic projecte de diarquia entre els dos fills de Berenice II, Ptolemeu IV *Philopater* i Magas II.

La major part de les sessions del congrés es dedicaren a la recerca arqueològica. Destaquen les diverses intervencions sobre la mateixa ciutat de Cirene a càrrec dels membres de la missió italiana que en resumiren l'estat actual. Pel que fa a la zona de l'*agorà*, ultra les dades més actuals sobre l'urbanisme d'època arcaica (a càrrec de V. Purcaro), hom conegué

¹² Hdt. 4, 161-162.

¹³ Sobre aquest particular aspecte, *uid.* també F. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris 1953, pp. 221-224. Més bibliografia i discussió a Erodoto, *Le Storie. Libro IV. La Scizia e la Libia. A cura di Aldo Corcella e Silvio M. Medaglia. Traduzione di Augusto Fraschetti (Fondazione Lorenzo Valla)*, Vicenza 1993, pp. 352-353. *

¹⁴ Del mateix autor, D. Roques, *Études sur la Correspondance de Synésios de Cyrène (Collection Latomus 205)*, Bruxelles 1989.

els resultats de l'excavació d'un dipòsit votiu localitzat a la mateixa agorà, un poc al nord del santuari de Demetra i Kore (per A. Santucci), de la basílica del complex del *Caesareum* (per M. Luni), de l'anomenat teatre 3 (per A. Ripa) i també es presentà la reconstrucció de la façana meridional de l'agorà superior (per S. Ensoli). Quant al santuari d'Apol·lo, es recorden les contribucions sobre les diverses manifestacions del culte d'aquesta divinitat a Cirene (per C. Parisi Presicce), sobre l'hemicicle de Pratomedes (per E. Di Filippo) o sobre la decoració arquitectònica de les Grans Termes del *temenos* del santuari (per P. Pensabene).¹⁵

Endemés, el congrés es veié enriquit per les dades aportades sobre altres localitats de la Cirenaica. Així J.B. Lloyd dissertà sobre la cronologia i la disposició de les muralles d'*Euhesperides* (Bengasi), A. Wilson sobre l'aprovisionament hídric de les diverses ciutats cirenaïques, mentre A. Laronde presentà una brillant reconstrucció de les fases dels ports d'Apol·lònia de Cirenaica (Susa), a partir de les recerques subaquàtiques endegades per la missió francesa en aquesta localitat, les quals han posat de manifest el progressiu avançament de la línia de costa i la modificació de la topografia portuària.¹⁶ Finalment E. Catani resumí els resultats finals de les seves investigacions sobre el *torcularium* i la *cella vinaria* de la factoria bizantina d'El-Beida, dita d'*Emmanuel*, tot fornint interessants dades sobre la capacitat d'emmagatzament de la factoria, les quals pressuposen l'existència d'una gran extensió de terres que haurien de produir per a aquest complex.¹⁷

¹⁵ Totes aquestes aportacions complementen els volums monogràfics anteriors sobre l'àrea de l'agorà: S. Stucchi, *L'agorà di Cirene I. I lati nord ed est della platea inferiore* (Monografie di Archeologia Libica VII), Roma 1965; L. Bacchielli, *L'agorà di Cirene II, 1. L'area settentrionale del lato ovest della Platea inferiore* (Monografie di Archeologia Libica XV), Roma 1981; S. Stucchi - L. Bacchielli, *L'agorà di Cirene, II, 4. Il lato sud della platea inferiore e il lato nord della terrazza superiore*, Roma 1983; A.L. Ermeti, *L'agorà di Cirene III, 1. Il monumento navale* (Monografie di Archeologia Libica XVI), Roma 1981.

¹⁶ La recerca arqueològica a Apol·lònia de Cirenaica ha estat llarga i profitosa; l'Universitat de Michigan hi treballà de 1965 a 1967. Fruit d'aquestes investigacions són els dos volums, R.G. Goodchild - J.G. Peddye - D. White, *Apollonia, the port of Cyrene. Excavations by the University of Michigan 1965-1967. Edited by J.H. Humphrey* (Libya Antiqua Supplements IV), Tripoli 1976, i J.P. McAleer, *Apollonia, the port of Cyrene. Excavations by the University of Michigan 1965-1967. II. A Catalogue of Sculpture from Apollonia* (Libya Antiqua Supplements VI), Tripoli 1979. De 1976 ençà hi és actiu un *équipe* francès, dirigit per A. Laronde. D'entre les més darreres contribucions sobre el centre es recorda F. Chamoux, "Les travaux de la mission archéologique française à Apollonia de Cyrénaïque", *BSAF* (1980), pp. 32-35, Y. Garlan, "L'enceinte fortifiée à Apollonia de Cyrénaïque", *CRAI* (1985), pp. 362-376, A. Laronde, "Apollonia de Cyrénaïque et son histoire. Neuf ans de recherches", *CRAI* (1985), pp. 93-115 i R. Rebuffat - J.C. Joulia - G. Monthal - E. Lenoir, "Note préliminaire sur les Grandes Thermes d'Apollonia", *Libya Antiqua* 15-16 (1987), pp. 79-93.

¹⁷ Del mateix autor i sobre el mateix jaciment cal recordar E. Catani, "I frantoi della fattoria bizantina di El Beida", *QAL* 8 (1976), pp. 435-448, (*id.*), "Pavimento con iscrizione musiva cristiana da El Beida (Cirenaica)", *Scritti storico-epigrafici in memoria di Marcello Zambelli*, Roma 1978, pp. 69-85 i (*id.*), "La coltura della vite e la produzione di vino nella Cirenaica greca e romana: le fonti storiche e l'arte figurativa antica", a *Cyrenaica in Antiquity* (BAR International Series 236). Society for Libyan Studies Occasional Papers, 1. Edited by G.

Diversos participants preferiren de parlar sobre determinats aspectes d'arquitectura, escultura i ceràmica. Pel que fa als aspectes arquitectònics,¹⁸ es recorda l'ampli estudi sobre els *triconcha* d'A.L. Ermeti, que partia de l'anàlisi de l'anomenada casa del governador d'Apol·lònia.¹⁹ Quant a l'escultura són dignes de menció l'anàlisi d'un relleu tardohel·lenístic amb *Nike* que corona un trofeu (a càrrec de E. Micheli), les consideracions sobre alguns retrats d'època romana de Cirene (a càrrec de M. Bonanno) o l'estudi de la Venus de Bengasi, avui dia a Filadèlfia (per D. White). Cal destacar la intervenció d'E. Fabbrocotti sobre les anomenades "arulette" de Cirene o l'anàlisi comparativa dels vasos plàstics de J.J. Maffre, que prengué com a punt de partida un vas plàstic en forma de testa d'Hèracles coberta per la *leonté*, custodiat avui dia al Museu de Shahat. Quant a la coroplàstica caldria no oblidar la contribució de J.P. Uhlenbrock, la qual insistí en la forta influència de les produccions grecoorientals, en detriment de la tradicional influència lacònica. No faltaren les contribucions de J.M. Blázquez i G. López sobre tres mosaics de la casa de Jasó Magne a Cirene.

En definitiva, durant la celebració d'aquest congrés hom ha reeixit a analitzar els resultats més recents de la recerca, tot preservant una tradició que ens obliga a superar les contingències actuals. Tots ens hem fet càrrec de les dificultats personals i logístiques que han acompanyat els preparatius d'aquest congrés, que ha esdevingut un excel·lent homenatge per a Lidiano Bacchielli. S'espera, doncs, que aquestes trobades conservin la seva cadència temporal i que en poc temps se'ns emplaci de bell nou a parlar sobre la Cirenaica; hom voldria que aleshores s'hagués retornat a la normalitat amb el complet restabliment de les relacions entre la Giamahiriya llibica i la comunitat internacional, el primer pas del qual fóra la immediata reobertura al tràfic aeri internacional dels aeroports de Trípol de Barberia i de Bengasi.

Barker, J. Lloyd & J. Reynolds, Oxford 1985, pp. 145-164.

¹⁸ Per a aquesta particular temàtica, segueix essent indispensable la monografia de S. Stucchi, *Architettura cirenaica (Monografie di archeologia libica IX)*, Roma 1975.

¹⁹ Vid. S. Ellis, "The palace of the Dux at Apollonia and related houses", a *Cyrenaica in Antiquity... op. cit.* a nota 17, pp. 15-25.